

АРХІВ • ІСТОРІЯ СУЧАСНІСТЬ

ВИПУСК 2

ОДЕСА • 2016

- ²⁹ Вечерняя Одесса. - 1976. - 20 февраля.
³⁰ Лукашевич В. Координаты содружества. - Одесса, 1979. - С. 175.
³¹ Вечерняя Одесса. - 1981. - 26 февраля.
³² Знаменская М.В. Дружба миллионов. - Киев, 1974. - С. 85.
³³ Вечерняя Одесса. - 1977. - 12 октября.
³⁴ Вечерняя Одесса. - 1977. - 13 октября.
³⁵ Знамя коммунизма. - 1978. - 10 августа
³⁶ Вечерняя Одесса. - 1977. - 12 октября.
³⁷ Вечерняя Одесса. - 1979. - 17 марта.
³⁸ Знамя коммунизма. - 1977. - 13 октября.
³⁹ Знамя коммунизма. - 1976. - 1 мая.
⁴⁰ Вечерняя Одесса. - 1978. - 7 августа.
⁴¹ Знамя коммунизма / La Marseillaise: Объединенный номер газет. - 1975, май.
⁴² Вечерняя Одесса. - 1981. - 20 марта.
⁴³ Вечерняя Одесса. - 1978. - 1 сентября.
⁴⁴ Знамя коммунизма. - 1964. - 18 ноября.
⁴⁵ ДАОО. - Ф. Р-1234. - Оп. 8. - Спр. 534. - Арк. 44.
⁴⁶ Там само. - Арк. 45.

Олексій Макієнко (Херсон, Україна)

ФОРМУВАННЯ ФОНДІВ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ УКРАЇНИ

Активний розвиток регіонально-історичних досліджень в Україні сприяє розширенню джерельної бази вивчення місцевої історії, застосуванню нових дослідницьких методик для отримання й адекватної інтерпретації джерельної інформації. Сучасні історики-краєзнавці змушені приділяти пильну увагу вирішенню архівознавчих і джерелознавчих проблем використання відповідних інформаційних ресурсів.

Серед досі малодосліджених в архівознавчо-джерелознавчому вимірі комплексів джерел регіональної історії України слід вказати на документи земських установ другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Дослідження вчених-земствознавців переконливо довели неможливість повноцінної реконструкції життя дореволюційної провінції без залучення документальної спадщини земств. У діяльності земських установ відображалися явища та процеси місцевого культурно-господарського життя, знаходили відгук злгоденні питання соціально-політичної дійсності, концентрувалися прояви громадської активності населення.

Підвищений інтерес дослідників до інформації документів земського походження повинен підкріплюватися відповідним розумінням їх джерельної природи, знанням особливостей походження та діловодних функцій різних видів документації, специфіки їх наукового опрацювання, зрештою, кількісних та якісних характеристик реальної джерельної бази¹. Втім, наявні спроби аналізу документальної спадщини земств мали здебільшого прикладний характер. Вони орієнтувалися на оцінку інформаційного потенціалу документів окремих земств² або ж окремих видів земської документації³. Відсутність адекватних уявлень про шляхи формування наявного джерельного комплексу нерідко призводило до серйозних помилок при визначенні джерельного значення документів⁴. В окремих роботах автора вже подано характеристику земської документації на джерельному етапі існування, тобто функціонуванні її в офіційному діловодстві⁵, в деяких - простежено її долю в складі земських архівів⁶. У межах даної публікації здійснюється спроба з'ясування умов та обставин формування фондів земських установ у державних архівах України.

До 1920 р. - часу ліквідації органів земського самоврядування в Україні - впродовж більш ніж 50-річного періоду діяльності земств на українських землях було побудовано розгалужену

земську інфраструктуру. В межах сучасної української території вона була представлена не лише розпорядчими (земські зібрання) та виконавчими (земські управи) органами дев'яти губернських, 96 повітових і кількох сотень волосних земств, але й численними спеціалізованими земськими установами - лікарнями, шпиталями й притулками, училищами та школами, дослідними станціями й лабораторіями, касами дрібного кредиту, музеями, бібліотеками тощо. Крім того, функціонувало чимало організаційних структур земських об'єднань, зокрема, місцеві підрозділи Всеросійського земського союзу, Південноруська обласна земська переселенська організація, Київське товариство західних земств з купівлі та продажу сільськогосподарських машин і знарядь. Щорічно в процесі їх діловодної діяльності формувалися цілі масиви документації - сотні тисяч організаційно-розпорядчих, інформаційно-аналітичних, бухгалтерських, облікових, статистичних та інших документів. Значна частина документації, передусім журнали засідань зібрань, звіти й доповіді управ, земські кошториси, статистичні зведення, задля досягнення максимальної гласності й відкритості роботи земств публікувалася. У багатьох земствах було налагоджено видання власних друкованих органів - земських збірників, журналів, газет, бюлетенів тощо.

Логічним результатом бурхливого розвитку діловодної діяльності земств стало накопичення в земських документосховищах величезних комплексів документації. Зрозуміло, що кількісні показники зосереджених у них документів визначалися інтенсивністю культурно-господарської діяльності кожного конкретного земства. Втім, наявні дані дають підстави зараховувати земські архіви до числа найбільших провінційних архівів на території України. На початку ХХ ст. архіви повітових земств щорічно поповнювалися на 100-200 справ⁷, губернських земств - на 500-1000 справ⁸. Тож архів повітового земства вмщував до 10 тисяч справ, а губернського земства - до 50 тисяч справ⁹. Окрім власне земської документації, тут, як правило, зберігалися документи деяких місцевих державних установ, ліквідованих із запровадженням земств (приказів громадського нагляду, комісій народного продовольства, будівельних і шляхових комісій, віспяних комітетів та ін.), переданих у завідування земствам (богоугодних установ, навчальних закладів) або ж утримуваних за матеріальної підтримки земств (наприклад, з'їздів мирових суддів, місцевих з воїнської повинності та у селянських справах присутствій). Архіви ж волосних земських управ взагалі майже цілком склалися з документів своїх юридичних попередників - ліквідованих у 1917 р. волосних правлінь¹⁰. Загалом архіви земських установ концентрували не менше мільйона архівних справ, а також сотні тисяч примірників друкованих видань.

Встановлення радянської влади знаменувалося ліквідацією органів земського самоврядування з подальшим розподілом їх коштів і майна серед профільних радянських установ. Подібні спроби з боку місцевих органів радянської влади здійснювалися вже в 1918-1919 рр., що спричиняло руйнування управлінського апарату земств, дезорганізацію їх культурно-господарської діяльності, а також загрожувало накопиченням у земських приміщеннях документальним цінностям. На підставі отриманих із різних регіонів свідчень про факти знищення архівів органів громадського самоврядування заступник наркома внутрішніх справ УСРР С. Власенко циркуляром від 30 червня 1919 р. зобов'язав місцеві ради зберігати неушкодженими «все такие старые материалы, имеющие ценность не только для истории, но и облегчающие нам в том или ином отношении созидание новых советских учреждений, и намного сокращающие предлагаемые работы по текущему советскому строительству»¹¹. Крім того, пропонувалося їх спрямовувати в більш безпечні місця (архівосховища). У деяких регіонах передані владою на збереження архіви органів громадського самоврядування стали основою для формування місцевих історичних архівів¹², однак здебільшого вони продовжували руйнуватися внаслідок недбалства, а подекуди й злочинних дій відповідальних керівників.

Упродовж 1920 р. створені при місцевих виконкомах комісії з ліквідації станових установ остаточно завершили свою роботу. За їх рішеннями архівні та бібліотечні зібрання земств при розподілі матеріальних ресурсів передавалися радянським установам, яким перейшли окремі функції земських установ - раднаргоспам, земельним відділам, відділам народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, статистичним бюро тощо. Тож у результаті вилучення необхідних для відомчого діловодства земських документів відбулося

розчленування цілісних документальних комплексів земств. Згодом відібрані документи земського походження відклалися у відомчих архівах, а звідси й у відповідних архівних фондах державних архівів України.

Більшість справ земських архівів продовжували зберігатися в будівлях колишніх земств (у підвалах, на горищах), де розміщувалися нові радянські установи - губернські, повітові й волосні виконкоми з їх численними відділами. В окремих випадках нагляд за архівними цінностями здійснювали колишні земські канцеляристи (архіваріуси), яким навіть вдавалося налагодити організацію користування архівними документами¹³.

Найгіршим варіантом для подальшої долі земських архівів було сусідство з різними непрофільними установами, байдужими до культурно-історичного значення земських документів. Так, 19 грудня 1920 р. внаслідок злочинної недбалості службовців поштово-телеграфного управління під час пожежі був знищений великий архів Київської губернської земської управи¹⁴. А взимку 1920-1921 рр. службовці штабу 6-ї армії скористалися справами архіву Херсонської губернської земської управи для опалення приміщень¹⁵.

Головними ж розпорядниками земських документальних зібрань стали працівники місцевих рад народного господарства, які вже навесні 1920 р. розгорнули небачену досі макулатурну кампанію. Організовані в майстернях раднаргоспів розбірні роботи передбачали виділення придатного для використання в канцелярських і видавничих цілях архівного паперу й передавання залишків архівів утилізаційним відділам Головопаперу для переробки на паперових фабриках. Поступово архіви в усіх регіонах України були охоплені стихійними утилізаційними процесами, до яких були залучені не лише господарюючі органи, але й будь-які утримувачі архівних документів¹⁶. Санкціонована державою заготівля паперу стала повсякденним явищем у роботі радянських установ, нерідко входячи до офіційних програм «суботників» і «недільників»¹⁷. Архіви перетворилися на джерело постачання канцелярським приладдям ділових підрозділів радянських установ, а вилучений з них папір - на предмет бартерних операцій в умовах дефіциту продовольства й товарів широкого вжитку.

Таким чином, вжиті для подолання гострої паперової кризи 1920-1921 рр. заходи стали провідною причиною розпорошення та знищення більшості архівів ліквідованих (й здебільшого бездоглядних) установ. Земські архіви також виявилися заручниками побудованої більшовиками військово-мобілізаційної моделі господарювання. На початку 1920-х рр. загинула переважна більшість документів земського походження.

Науковий підхід до справи утилізації архівних документів мала внести створена в лютому 1920 р. Особлива Всеукраїнська архівна комісія (ОВАК) та її регіональні підрозділи - губернські й повітові архівні комісії. До їх складу, крім представників органів радянської влади та Головопаперу, були включені в ролі експертів й представники наукової громадськості, зокрема, такі відомі діячі як Д. Багалій та Є. Іванов (Харків), І. Рибаків (Полтава), В. Шугаєвський (Чернігів), О. Фотинський (Житомир), А. Флоровський (Одеса), М. Астряб (Лубни) та ін. Документи могли визнаватися непотрібними лише на підставі експертизи цінності розібраних архівних матеріалів. Важливі для поточного діловодства документи лишалися на відомчому зберіганні, а цінні в науковому відношенні - віддавалися в розпорядження архівних секцій комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини (копмисів). На практиці діяльність ОВАК з її підрозділами в 1920-1922 рр. засвідчила неспроможність наукової громадськості опиратися зростаючому тиску господарюючих суб'єктів на хід розбірних робіт. Чимало цінних документів, у тому числі й земського походження, було утилізовано без належної наукової оцінки¹⁸. Нищення архівів стало можливим через відсутність системи охорони культурних цінностей в Україні.

Важливою подією радянського архівного будівництва стала організація навесні 1921 р. Головного архівного управління (Головарху) при Народному комісаріаті освіти УСРР - центрального державного органу управління архівною справою. У січні 1922 р. з ліквідацією ОВАК і її підрозділів, а також архівних секцій копмисів створювалася єдина підпорядкована Головарху мережа губернських архівних управлінь (губархів), що сприяло подоланню розбіжностей (а подекуди й конкуренції) у справі збереження національної архівної спадщини. З 1922 р. почалася систематична робота архівістів з виявлення, реєстрації, охорони й концентрації архівних документів у регіонах України. Зрозуміло, що результативність даної

роботи визначалася низкою факторів - розвиненістю нормативно-правової бази в архівній галузі, наявністю достатніх фінансових ресурсів, належного матеріально-технічного забезпечення, рівнем професіоналізму й відданості справі архівних працівників. Зрештою, саме подвижницькій праці ентузіастів архівної справи маємо завдячувати в справі порятунку від загибелі цінних документальних зібрань у Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Житомирі, Кам'янці-Подільському та інших містах. Особливо важливою була їх діяльність на відстані від губернських центрів, де розміщувалися архівні управління й формувалися державні історичні архіви. Так, зусиллями уповноважених Харківського губарху в Сумській окрузі - лебединським просвітянам Ю. Базавлуку, Б. Рудневу та М. Грищенку - був зобов'язаний своїм збереженням архів Лебединського повітового земства, а також архіви низки інших місцевих установ¹⁹. У Костянтинограді врятувати архів повітового земства допоміг місцевий історик, архівіст і музейник П. Зельонів. Саме навколо земського архіву (понад 1,5 тис. справ) формувалося архівне зібрання Красноградського окружного архівного управління²⁰. Тільки завдяки самовідданій праці вченого-філолога В.Фохта, який упродовж кількох років безоплатно в надскладних умовах оберігав архіви Ніжина, залишився майже неушкодженим архів Ніжинського повітового земства²¹ - нині найбільш репрезентативний за видовим складом і часовим охопленням документів фонд повітової земської управи (4120 од. зб.) серед аналогічних фондів інших державних архівів України.

У 1920-х рр. співробітники губернських, а згодом й окружних архівних управлінь задля попередження руйнування архівів вдавалися до низки охоронних заходів - видання обов'язкових постанов виконкомів щодо охорони архівів, інспекторських обстежень та опечатувань приміщень архівів, й, зрештою, перевезення бездоглядних архівів до сховищ губархів та окрархів. Свою ефективність довели рейди архівних працівників за участі правоохоронців у місцях роздрібної торгівлі, де час від часу виявлялися документи місцевих архівів. Так, у липні 1923 р. працівником Харківського губарху А. Браташевським на Благовіщенському ринку Хар-кова вдалося виявити фрагменти архівних справ і друкованих видань губернського земства. Обстеження приміщень Укрзовнішторгу, де зберігався земський архів, виявило його дезорганізацію внаслідок несанкціонованого втручання службовців²². Незабаром залишки архіву Харківського губернського земства були вивезені до історичного архіву. Майже одночасно відбулася екстрена евакуація з підвальних приміщень будинку комунгоспу до головного архівосховища й величезного архіву Чернігівського губернського земства через незадовільні для подальшого зберігання справ фізичні умови (надмірна вологість)²³. Як довела практика, лише концентрація архівів у межах документосховищ уповноважених архівних органів дозволяла остаточно вирішити питання забезпечення належної збереженості архівних документів.

Перші земські архіви надійшли на зберігання в державні історичні архіви УСРР вже у першій половині 1920-х рр. Це були архіви більшості губернських і частини повітових земств, окремих земських об'єднань (зокрема, місцевих підрозділів Всеросійського земського союзу). Планомірного характеру концентрація залишків документальної спадщини земств у державних архівах набула лише в другій половині 1920-х рр., коли мережею окружних архівних управлінь було охоплено всі регіони України. У цей час до сховищ перевозили переважно фрагменти архівів губернських і повітових земських управ, земських шкіл та лікарень, кас дрібного кредиту тощо; архіви волосних земств, як правило, надходили у складі архівів волосних правлінь. Розпочалася робота з упорядкування земської документації, перетворення «земських архівів» на фонди земських установ.

Більшість прийнятих на зберігання земських архівів мали збірний характер, охоплюючи документи різних споріднених земських установ, а також багатьох не земських установ. Ці архіви нерідко знаходились у хаотичному стані, справи були пошкоджені, несистематизовані. Частина архівних документів являла собою розсип. Архівні описи були або втрачені, або малоприслужні для облікових і довідкових цілей. Поряд з архівними справами в земських архівах були присутні величезні обсяги друкованих видань.

Перед архівістами стояли надскладні завдання щодо фондування земської документації, її систематизації, науково-технічного опрацювання архівних справ, укладання й перескладання описів. Складнощі додавала теоретична нерозробленість багатьох питань

архівної практики в українському архівознавстві 1920-х рр. Активні дискусії точилися навколо проблем архівної термінології, методики розбирання й описування архівних справ, принципів класифікації документів тощо. Тож місцевим архівістам нерідко на практичному досвіді доводилося виробляти адекватну реаліям техніку роботи з архівними документами.

Водночас документи земського походження користувалися незмінним попитом як з боку різних адміністративно-господарських, культурно-освітніх і наукових установ, так і з боку окремих фізичних осіб, що стимулювало архівістів до інтенсивної роботи над вказаними комплексами документів. Цьому ж сприяли обіжники Укрцентрархіву щодо потреби інформування про кількісні та якісні характеристики фондів земських установ²⁴.

Розглянемо докладніше роботу з упорядкування архіву Полтавського губернського земства, здійснену співробітниками архівних установ Полтавщини впродовж 1920-х - початку 1930-х рр. Після завершення роботи ліквідаційної комісії Полтавського губернського земства архів продовжував зберігатися в своєму старому напівпідвальному приміщенні колишнього земського будинку, який зі встановленням радянської влади було передано для потреб губраднаргоспу²⁵. На відміну від багатьох інших земських архівів він відразу ж був взятий на облік архівною секцією Полтавського губкопмису²⁶ та перейшов у завідування Центрального історичного архіву Полтавщини, створеного ще в серпні 1918 р. рішенням Полтавського губернського земського зібрання. Цьому посприяло відведення приміщень земського будинку для розміщення Центрального пролетарського музею Полтавщини, автономним підрозділом якого з листопада 1920 р. вважався історичний архів. Нагляд архівних працівників унеможливив більш-менш серйозне порушення цілісності земського архіву. Здійснювані місцевим підрозділом ОВАК у 1920-1921 рр. утилізаційні роботи земського архіву практично не торкнулися²⁷.

Зі створенням у серпні 1922 р. Полтавського губарху відкрилися перспективи організації розбірних робіт в архіві Полтавського губернського земства. Їм було надано пріоритетного значення з огляду на важливе довідкове значення земських документів для радянських установ²⁸. З 1923 по 1925 рр. працівниками губернського історичного архіву В. Щепотьєвим, Ф. Герасименком, С. Пищаленком і В. Литвиненком здійснювалося первинне впорядкування фонду Полтавського губернського земства: проводилося звіряння справ за старими описами, їх систематизація за структурно-хронологічною ознакою, нумерування (за відсутності архівних номерів)²⁹. Паралельно йшло відокремлення й впорядкування земських друкованих видань (бібліотекарем Д. Граховецьким), які були покладені в основу довідкової бібліотеки губарху³⁰. Для систематизації друкованих видань використовувався дореволюційний земський каталог.

З 1927 р. співробітники новоствореного Полтавського крайового історичного архіву розпочали базове науково-технічне опрацювання фонду Полтавської губернської земської управи (79,6 лінійних метри), визнаного першорядним у перспективному плані роботи архіву³¹. Згідно визначеного порядку архівісти мали виділити в ньому окремі діловодні фонди, систематизувати справи за відділами й столами, перевірити нумерацію справ, розкласти їх за канцелярськими номерами, підшити (у разі необхідності), далі - описати всі діловодні фонди за формою 2, визначеною обіжником ЦАУ УСРР від 22 листопада 1926 р., розкласти на в'язки та зв'язати архівні справи. Архівний опис за формою 2 передбачав фіксацію назви діловодного фонду, його окремих підфондів, канцелярських назв кожної справи, їх хронологічних меж, нумерації справ (канцелярської та порядкової), числа аркушів у кожній справі, відомостей про фізичний стан кожної справи³².

У ході роботи над фондом Полтавської губернської земської управи між іншим вдалося уточнити фондову належність значної кількості справ. Відокремлені з фонду комплекси справ інших фондоутворювачів були приєднані до відповідних вже існуючих фондів або ж обліковані як самостійні фонди. Це, зокрема, фонди Бюро Південноруської обласної земської переселенської організації, губернського комітету союзу земських службовців, губернського військово-промислового комітету, губернського продовольчого комітету, районної біржі праці тощо³³. Впорядкування полтавськими архівістами фонду Полтавської губернської земської управи дозволило суттєво підвищити ефективність організації роботи користувачів із земськими документами.

У 1929 р. за даними централізованого обліку архівних фондів до складу ЄДАФ УСРР входили вісім з дев'яти фондів губернських земських управ (крім Таврійської) й 47 з 86 фондів повітових земських управ, що розподілялися за губерніями наступним чином: Полтавської - 14, Харківської - 10, Чернігівської - 8, Херсонської - 6, Катеринославської і Подільської - по 5, Київської - 4. Найбільшим серед фондів губернських земств був фонд Чернігівської губернської земської управи за 1865-1919 рр. - 259 лінійних метрів (описи загинули), серед фондів повітових земств виокремлювався фонд Київської повітової земської управи за 1904-1919 рр. - 90 лінійних метрів (невпорядкований). Абсолютна ж більшість облікованих фондів земських установ до цього часу мали невеликий обсяг документів³⁴.

Важливе значення для формування фондів земських установ у державних архівах України мало впровадження в життя розроблених Укрцентрархівом наприкінці 1925 р. заходів щодо виявлення й концентрації в архівосховищах історико-революційних матеріалів. Обіжником від 15 січня 1926 р. ЦАУ УСРР зобов'язав місцеві архівні установи провести облік та здійснити розшук документів важливих установ і організацій, що діяли на підвідомчій території упродовж 1917-1921 рр. Для їх зберігання при сховищах окрархів створювалися окремі відділи та секції. Обліково-пошуковим роботам мала посприяти розсилка Укрцентрархівом орієнтовного списку установ революційної доби. Обіжником ЦАУ УСРР від 12 серпня 1926 р. визначався порядок описування історико-революційних документів у державних архівах. Подібні розпорядження підштовхнули архівні установи до найскорішого виявлення й опрацювання фондів земських установ 1917-1920 рр.³⁵

Серед фондів земських установ революційної доби чільне місце мали зайняти фонди волосних земських управ. Спроби їх виділення відразу ж зустріли масу організаційних і технічних труднощів. Документи волосних земських управ виявилися здебільшого органічно поєднаними діловодним циклом з іншими волосними установами 1917-1920 рр. - волосними правліннями та волосними виконкомом. Це стало приводом для започаткування дискусії щодо методики їх архівного описування³⁶. Зрештою, в деяких архівах подібні документи були відокремлені в самостійні фонди, в інших - залишилися частиною фондів волосних правлінь (або виконкомів). Тож П.Білик в своєму огляді архівних документів з історії революції та громадянської війни, підводячи перші підсумки розшуку історико-революційних матеріалів, змушений був констатувати про неможливість характеристики стану, кількості та обсягів фондів волосних земських управ³⁷.

У серпні 1930 р. Укрцентрархів визнав за необхідне передати всі документи історико-революційного значення за 1917-1919 рр. з окружних архівосховищ до Центрального архіву революції (ЦАР) та крайових історичних архівів. А з ліквідацією останніх у 1932 р. усі вказані документи мали концентруватися в ЦАР. Подібне рішення мотивувалося недостатнім рівнем використання документів на місцях та незадовільними умовами зберігання. Водночас його реалізація завдала не меншої шкоди для збереження цілісності архівних фондів, ніж волонтаристські рішення влади доби постреволуційного «архівного нестроєння». Саме в 1930-х рр. з фондів губернських і повітових земських управ цілком штучно були відокремлені комплекси архівних справ революційної доби. Разом із більшістю фондів волосних земських (народних) управ їх було сконцентровано в сховищах ЦАР (нині ЦДАВО України). У складі ЦДАВО України з порушенням встановлених принципів організації документів НАФ досі утримується 141 фонд губернських, повітових і волосних земських (народних) управ обсягом понад 1300 од. зб. Загалом формування ЄДАФ УСРР за рахунок документів земських установ завершилося в 1930-х рр. Більшість сучасних фондів земських установ у державних архівах України було сформовано й упорядковано, для організації користування документною інформацією забезпечено відповідні умови.

У роки Другої світової війни частина фондів земських установ загинула (на Дніпропетровщині, Полтавщині, Чернігівщині), деякі інші зазнали суттєвих втрат документів (на Сумщині, Донбасі)³⁸. Чимало фондів знаходились в хаотичному стані, являли собою розсип документів, були непридатними для користування дослідниками. Обліково-довідковий апарат фондів у багатьох випадках потребував відновлення. Перед українськими архівістами стояли невідкладні завдання науково-технічної обробки документів, перекладання й удосконалення архівних описів, внесення змін до облікової документації.

Найбільш масштабна робота щодо впорядкування архівних фондів згідно відомчих наказів відбувалася наприкінці 1940-х - на початку 1950-х рр. Через її великий обсяг опрацювання архівних документів здійснювалося здебільшого за скороченим циклом (без перескладання заголовків справ, уточнення хронологічних меж, суцільної нумерації документів тощо). Таких фондів земських установ, що фактично не зазнали удосконалення науково-технічної обробки, найбільше збереглося у складі ЦДАВО України.

Для поглибленого впорядкування відбиралися найбільш актуальні з огляду на політичну кон'юнктуру фонди; серед них фонди земських установ, як правило, не фігурували. Одним із небагатьох винятків стала робота з удосконалення науково-технічної обробки документів фонду Харківської губернської земської управи, проведена силами працівників відділу дореволюційних фондів Державного архіву Харківської області в 1952 р. Як засвідчує робоча інструкція, впорядкування фонду в 1935 р., не базуючись на наукових підходах, було здійснене формально, із серйозними помилками й прорахунками³⁹. У роки війни частина справ (76 в'язок, близько 500 кг) загинула під час пожежі в Суздальських рядах (жовтень 1941 р.). Перевірка засвідчила також зникнення 166 справ і водночас виявила 70 необлікованих справ⁴⁰. Архівні працівники провели відновлення і ремонт справ, часткове перескладання їх заголовків, нумерування документів, переробили архівні описи, внесли уточнення в облікову документацію. Водночас на підставі експертизи цінності документів 778 од. зб. за відповідним актом було виділено для подальшої утилізації (залишилося 3454 од. зб.)⁴¹. Фонд Харківської губернської земської управи перетворився на один із найбільш інформативних і доступних для вивчення комплексів земських документів в Україні.

У 1950-1970-х рр. в зв'язку з удосконаленням організації документів ДАФ окремі архівні фонди або ж групи справ активно передавалися з центральних до місцевих державних архівів, з філій до обласних архівів, між обласними архівами. Відбувалося уточнення фондування одиниць зберігання в межах фондів окремих архівів. Наслідком подібних переміщень ставали зміни в кількісному та якісному складі фондів земських установ, відображені у відповідних облікових документах державних архівів.

Аналіз наявного комплексу архівних довідників засвідчує, що у двох центральних держархівах (ЦДІАК України, ЦДАВО України), держархіві Автономної Республіки Крим, 19 обласних держархівах, держархіві м. Києва, а також КУ «Ізмаїльський архів» на сучасному етапі зберігаються понад 300 фондів різних земських установ загальним обсягом близько 100 тис. од. зб. Сформовані архівами колекції земських друкованих видань у більшості випадків увійшли до складу їх науково-довідкових бібліотек, а подекуди (Державний архів Запорізької області) стали основою відповідних архівних фондів⁴².

Отже, накопичені земськими установами документальні цінності чекала складна історична доля. Драматичне поєднання людських і природних чинників спричинило знищення більшої частини документальної спадщини земств. Її залишки зусиллями кількох поколінь українських архівістів вдалося зберегти в складі численних фондів земських установ у державних архівах України. Розвиток архівної теорії і практики сприяв удосконаленню внутрішньої організації фондів, розширенню доступу користувачів до необхідної інформації, підвищенню наукової вартості зібраних документів. Подальша співпраця істориків та архівістів у вирішенні проблем оптимального використання документальної спадщини земств сприятиме актуалізації інформації цінної у науковому відношенні групи джерел регіональної історії України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

¹ Макиєнко А.А. Документальное наследие земских учреждений в Украине: проблемы научной реконструкции // Актуальные проблемы источниковедения. - Витебск, 2013. - С. 32-36.

² Мельничук І.П. Документи Державного архіву Вінницької області про історію органів самоврядування на Поділлі (ХІХ - поч. ХХ ст.) // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук. зб. - Кам'янець-Подільський, 2002. - С. 215-219; Зенкова Л. Документи Державного архіву Полтавської області як джерело вивчення діяльності місцевого самоврядування у пореформений період // Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003). - Полтава, 2003. - С. 170-174.

³ Шихов К.Л. Про деякі методологічні та методичні проблеми дослідження матеріалів земського діловодства // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. - Дніпропетровськ, 1995. -

- С. 198-204; Воронов В. Земська статистика як джерело з історії України (кінець 1860-х рр. - 1917 р.) // Наукові записки. - Т. 8. - Ч. II. - К.; Хмельницький, 2002. - С. 45-55.
- ⁴ Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський обласний краєзнавчий музей. - Херсон, 2005. - С. 88-100; Волос О.С. Земські матеріали як джерело пізнання етнічної історії краю // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - Запоріжжя, 2007. - Вип. XXI. - С. 358-361.
- ⁵ Макієнко О.А. Документаційне забезпечення статистичних досліджень у земських установах України (друга половина XIX - початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії. - Миколаїв, 2011. - Вип. 6. - С. 125-131; Макієнко О.А. Видавнича діяльність земських установ в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. - Дніпропетровськ, 2012. - Вип. 10. - С. 211-223.
- ⁶ Макієнко О.А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. - 2009. - № 6. - С. 116-127; Макієнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX - початок XX ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2010. - Т. 18. - С. 7-14.
- ⁷ Державний архів Автономної Республіки Крим. - Ф. 161. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 70; Спр. 4. - Арк. 58; Спр. 5. - Арк. 23; Спр. 6. - Арк. 25.
- ⁸ Полтавському губернському земському соборанню 49-го очередного созыва ревизионной комиссии доклад 1913 года. - Полтава, 1913. - С. 131; Отчет Черниговской губернской земской управы за 1913 год. - Чернигов, 1915. - С. 336.
- ⁹ Павловский И.Ф. Описание архивов Полтавской губернии. - Полтава, 1915. - С. 1, 8, 10, 12, 29.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). - Ф. 1438. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 16.
- ¹¹ Державний архів Рівненської області - Ф. Р-466. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 167.
- ¹² Державний архів Черкаської області. - Ф. Р-150. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 19, 34, 48; Спр. 7. - Арк. 16, 47.
- ¹³ Державний архів Донецької області. - Ф. Р-1527. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 2, 26, 45, 46, 86, 98, 175, 197, 205.
- ¹⁴ Міяковський В. Центральний архів ім. Антоновича в Києві (1922-1925 рр.) // Архівна справа. - 1925. - Кн. 1. - С. 110.
- ¹⁵ Державний архів Одеської області. - Ф. Р-100. - Оп. 1. - Спр. 92. - Арк. 4-4-зв.
- ¹⁶ Чиркова М. Утилізація архівів як засіб боротьби з паперовою кризою в 20-х роках (на прикладі Полтавщини) // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. - Полтава, 1998. - С. 40-51; Макієнко О.А. Херсонські архіви й утилізаційна кампанія початку 1920-х років // Наукові записки / Херсонський обласний краєзнавчий музей. - Херсон, 2010. - С. 174-187.
- ¹⁷ Державний архів Київської області. - Ф. Р-1. - Оп. 2. - Спр. 14. - Арк. 30, 202-зв.
- ¹⁸ Водолажченко О. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 р. / О.Водолажченко, В.Барвінський // Архівна справа. - 1925. - Кн. 1. - С. 46-47.
- ¹⁹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 130. - Арк. 72; Державний архів Сумської області. - Ф. Р-940. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 120, 264-265.
- ²⁰ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 128. - Арк. 21; Спр. 144. - Арк. 1-4.
- ²¹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 131. - Арк. 16-зв.
- ²² Державний архів Харківської області. - Ф. Р-1287. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 25-25-зв.
- ²³ Державний архів Чернігівської області. - Ф. Р-647. - Оп. 2. - Спр. 22. - Арк. 127.
- ²⁴ Бюлетень Центрального архівного управління УСРР. - 1927. - № 1(21). - С. 3.
- ²⁵ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 378.
- ²⁶ Герасименко Ф. До історії архівної справи на Полтавщині: Короткий історичний нарис / ЦАУ УСРР; Полт. краєв. архів. - Харків, 1928. - С. 8.
- ²⁷ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 373-зв.
- ²⁸ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 95. - Арк. 64.
- ²⁹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 128. - Арк. 8, 45, 62, 67, 77, 80, 135; Спр. 129. - Арк. 1; Спр. 180. - Арк. 19-20, 44, 147.
- ³⁰ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 180. - Арк. 71.
- ³¹ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 469. - Арк. 19-зв.
- ³² Обіжник ЦАУ УСРР від 22 листопада 1926 р., № 2485 «Про встановлення черги в галузі розбору та опису архівних матеріалів» // Архівна справа. - 1927. - Кн. 2-3. - С. 106-107.

³³ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 667. - Арк. 28-зв.

³⁴ Насонова О. До огляду Єдиного Державного Архівного Фонду УСРР // Архівна справа. - 1929. - Кн. 11. - С. 28-29.

³⁵ ЦДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 526. - Арк. 36, 49, 51, 53, 59, 61, 87-88.

³⁶ Крутоярєнко Т. До питання про розбір і описання архівних матеріалів зрощених діловодств установ 1918-1919 рр. // Радянський архів. - 1931. - Кн. 1. - С. 42-49; Бужинський М. До питання про вміщення справи до річної групи закінчення її // Радянський архів. - 1931. - Кн. 2(17). - С. 48-51; Шабатін І. Ще про описування «багаторічних справ» // Архів Радянської України. - 1932. - № 1-2. - С. 184-186.

³⁷ Білик П. Огляд архівних матеріалів з історії Жовтневої Революції та громадянської війни на Україні // Архівна справа. - 1930. - Кн. 2(13). - С. 22-33.

³⁸ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів / Держкомархів України, УНДІАСД. - К., 2007. - Кн. 1. Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни. - С. 139-164, 274, 656-689, 840, 964-965.

³⁹ Харківська губерньська земська управа. - Ф. 304: справа фонду. - Арк. 12-13.

⁴⁰ Там само. - Арк. 3, 6.

⁴¹ Там само. - Арк. 44-49.

⁴² Олександрівська повітова земська управа. - Ф. 56: справа фонду. - Арк. 9-11, 20, 46.

Лілія Марєнець (Кіровоград, Україна)

ЗВІТ ВИКЛАДАЧІВ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА ПРО 2-Й З'ЇЗД РОСІЙСЬКИХ ДІЯЧІВ З ТЕХНІЧНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ У РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Архівні джерела дуже часто містять інформацію, яка цінна не тільки для історії, але й для інших теоретичних та практичних дисциплін. Подібна ситуація дозволяє виконувати дослідницькі завдання не тільки з історії, але й з суміжних предметів, наприклад з педагогіки, або з історії освіти. Таким чином, частину важливої інформації загального характеру дослідник може здобути у локальній архівній установі, не виїжджаючи за межі свого регіону.

Прикладом може служити історії реальної освіти у Єлисаветграді. У даному випадку дуже важливими є дані про загальні засади організації реальної освіти у Російській імперії. На жаль більшість документів зосереджена у центральних архівних установах колишнього УСРР, а також у колишніх губернських центрах колишньої імперії.

Прикладом може служити історія участі делегації Єлисаветградського земського реального училища у 2-му з'їзді російських діячів з технічної та професійної освіти. З'їзд став важливою віхою в історії розвитку реальної та професійної освіти у Російській імперії. Резолюції засідань з'їзду стали важливим поштовхом для подальшого її розвитку. Проте у елисаветградській пресі робота з'їзду висвітлювалася неповно, а повні матеріали з'їзду не збереглися у бібліотечних установах міста.

Виходом стало вивчення документів фонду ЄЗРУ, що зберігається у Державному архіві Кіровоградської області. Згідно документам фонду, у грудні 1895 р. з дозволу імператора Миколи II у Москві був проведений 2-й з'їзд російських діячів з технічної та професійної освіти у Росії. Метою проведення з'їзду оголошувалося: з'ясування сучасного становища і потреб технічної та професійної освіти, та сприяння успіхам цієї освіти через ознайомлення з існуючими вдосконаленнями у прийомах виховання, облаштування шкіл тощо.

Більш ніж за рік до того, 19 жовтня 1894 р., до Єлисаветградського земського реального училища надійшло запрошення. Програма з'їзду передбачалася досить широка. Тому було засновники з'їзду розподілили роботу на 9 секцій: вищих навчальних закладів, реальних училищ, середніх та нижчих технічних училищ, сільськогосподарської освіти, професійних училищ Міністерства шляхів сполучення, мореплавних шкіл, шкільної статистики, шкільної гігієни та фізичних вправ, графічних мистецтв.